

Tartu Ülikool
Sotsiaal- ja haridusteaduskond
Haridusteaduste instituut
Koolieelse lasteasutuse õpetaja õppekava

Mailis Mõttus

2. KLASSI ÕPILASTE ARUSAAMAD PERES TOIMUVATEST
SÜNDMUSTEST SEoses SURMA, LEINA JA KAOTUSEGA

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Kristi Kõiv, PhD

Läbiv pealkiri: Surm, lein ja kaotus perekonnas

KAITSMISELE LUBATUD

Juhendaja: Kristi Kõiv (PhD)

.....
(allkiri ja kuupäev)

Kaitsmiskomisjoni esimees: Irja Vaas (MA)

.....
(allkiri ja kuupäev)

Tartu 2014

Sisukord

Sissejuhatus	3
Surm ja lein lapse elus.....	4
<i>Surma mõiste</i>	4
<i>Leina mõiste</i>	4
<i>Õpetajate ja vanemate roll lapse leina abistamisel</i>	5
Lapse lein erinevates arenguastmetes.....	6
Laste arusaamine surmast ja leinast	7
<i>Surmateadlikkuse faasid</i>	8
Leinatöö lastega.....	8
<i>Leinatöö</i>	8
<i>Kunst ja muusika</i>	10
<i>Biblioteraapia abiks leinavale lapsele</i>	11
Metoodika.....	13
<i>Valim</i>	13
<i>Mõõtevahendid</i>	13
<i>Protseduur</i>	14
Tulemused	16
<i>Surm</i>	17
<i>Kaotusvalu</i>	17
<i>Lein</i>	18
<i>Toimetulek leinaga</i>	20
<i>Rituaalid ja kombed</i>	22
<i>Spirituaalsus</i>	22
<i>Empaatia, teise perspektiivi võtmine</i>	23
Arutelu.....	24
<i>Uurimistöö praktiline väärtus, kitsaskohad, tugevused</i>	26
Kokkuvõte	28
Summary	29
Tänu sõnad	30
Autorsuse kinnitus.....	30
Kasutatud kirjandus.....	31
Lisad	34

Sissejuhatus

Mitmed algklassi lapsed võivad teatud moel seista silmitsi kaotustega – valuga, leinaga, teadmata võib-olla kuidas toime tulla nende tunnetega. Olgu siis tegemist näiteks vanemate hambavaluga või lähedase kaotusega. Nii koolil kui ka lapsevanematel on vastava pädevuse olemasolul võimalik aidata last sellises situatsioonis.

Käesoleva uurimistöö eesmärgiks on kirjeldada, millised on 2. klassi õpilaste arusaamad peres toimuvatest sündmustest, keskendudes surma, leina ja kaotusega seonduvatele sündmustele.

Uurimistöö käigus püstitati uurimisküsimus: Kuidas saavad aru 2. klassi õpilased surma, leina ja kaotusega seonduvatest sündmustest peres?

Algklassi lapsed kogevad iga päev erinevaid tundeid ja katsumusi. Kuigi algklasside laste mõtlemine on arenenum kui lasteaialastel, mõtlevad nad eelloogiliselt (Wolfelt, 1996), mistõttu nad peavad enda mõtteid, tundeid ja tegusid toimunu põhjustajateks. Speece ja Brent (1996) toovad välja, et lapsed alla kümne eluaasta ei mõista surma universaalsust ja pöördumatust. Isegi kui lapsed jõuavad sellele tasemele, võivad nad ikkagi olla raskustes mõtte omaksvõtmisega, et surm on lõplik.

Uurimistöö teema valikul avaldas mõju autori isiklik huvi. Ennekõike sooviti uurida, kuidas algklassi õpilased saavad aru surmaga, leinaga ja kaotusega seotud ilukirjanduslikest tekstikatkenditest.

Lähedase inimese surm ja kaotus mõjub lapsele eelkõige emotsionaalselt. Lapsed, kes jäävad kuuenda ja kümnenda eluaasta vahele, hakkavad õppima ja aru saama, et surm on pöördumatu (Dyregrov, 1996). Sellest arengulisest aspektist tingituna on oluline kirjeldada, kuidas lapsed saavad aru surmast, leinast ja kaotusest seonduvalt lähedase inimesega.

Uurimistöö aktuaalsus seisneb selles, et leinavat last on koolis vaja tõhusalt aidata ning puuduvad universaalsed meetodid, mis sobiksid kõikide leinavate laste aitamiseks.

Surm ja lein lapse elus

Surma mõiste

Surma mõiste definitsioone on erinevaid. Definitsioone võib liigitada erinevate aspektide kaudu – bioloogiliselt, filosoofiliselt, usundiliselt, psühholoogiliselt või sotsiaalselt. Nii filosoofid kui ka kultuurid annavad erinevaid käsitlusi surma mõistest. Näiteks, muinaseestlaste arusaamade kohaselt jätkas surnu oma elu uues kodus – hauas, hiies, kalmistul. Surnute hinged sündisid uuesti, et minna teise kehasse (Arro & Jakobson, 2003). Surma mõistet vaadatakse kontrastidena erinevatelt tasemetelt. Surm on kui empiirilisel tajutav sündmus, kirjeldatav nähtus, elu lõpphetk või surnud olemine kui seisund (Sootak, 1996).

Surm on kõigis kultuurides inimestele vastumeelne ning valus teema. Alateadvus seob sageli surma mõistet paha teoga. Leinaprotsessi läbielamiseks, ilma et lapsel tekiks hirmud, oleks vajalik rääkida, kuidas saadakse aru surmast ja miks inimesed tunnevad ennast niimoodi. Surma etappidena tuuakse välja tavaliselt – eitamine ja eraldumine, viha, kauplemine, masendus ning lõpuks aktsepteerimine (Kübler-Ross & Kessler, 2005).

Surma kogemine, mis on eelkõige lastel emotsionaalne, võib õpetajatele näida kui pidevate emotsioonide muutustena – kord laps on pahur ja nutab, kuid järgmine hetk laps naerab ning rõõmustab (Goldman, 1998). Seega on tähtis rääkida juba algklassides õpilastele teemadel, mida kujutavad endast elu ja surm.

Leina mõiste

Lein on inimese loomulik reaktsioon lähedase inimese kaotusele – tunne, et oleks kaotanud ühe väikese osa iseendast. Sellega kaasnevad enamasti otsimisega, protestiga või vastuhakuga seotud reaktsioonid. Leinaprotsess on mitme enam-vähem ühtemoodi esineva sündmuse jada, mis on omane kõigile leina kogevatele inimestele. Seetõttu kaasnevad leinaga erinevad emotsionaalsed reaktsioonid ja kompleksed vaimsed protsessid (Arro & Jakobson, 2003).

Leina puhul on tavaline, et lapsed ei taha rääkida surma tõttu kaotatud lähedasest inimesest. Mõningad leinamise ajal lastele omased tegevused (Goldman, 1998):

- 1) imiteeritakse kadunud inimese käitumist;
- 2) käitutakse justkui poleks midagi juhtunud;
- 3) vajadus rääkida lugu uuesti ja uuesti, kuidas keegi suri;
- 4) naudivad kadunud inimese esemeid enda seljas või hoides neid esemeid enda käes;
- 5) räägivad kadunust inimesest oleviku vormis;
- 6) kardavad oma elavate lähedaste inimeste tervise ja ellu jäämise pärast.

Õpetajate ja vanemate roll lapse leina abistamisel

Tänapäeval võiksid nii õpetajad kui ka lapsevanemad aidata lastel hakkama saada surma ja leina mõistega igapäevaelus (Baker, Sedney & Gross, 1992). Surma mõiste ja reaalsus surmast tuleks integreerida jutuajamisse ja igapäevasesse õppetegevusse. Tavaliselt peetakse Eesti ühiskonnas surma tabuteemaks, kuigi teemaga kokkupuutunud õpetajad, lapsed ja lapsevanemad arvavad asjast teistmoodi ning nende jaoks ei ole see tabuteema. Vähese teavitustöö tagajärgedena võivad laste hirmud suureneda ning kujuneda oskamatus lahti lasta hirmudest. Seega, kui surma pidada iseenda jaoks kaugeks teemaks, siis tekitab see tunduvalt suuremat hirmu, kui leppida surmaga ning sealjuures nimetada seda üheks elu osaks (Pinar, 1992, viidatud King-McKenzie, 2011 j).

Laste puhul on surmast arusaamisel mitmeid piiranguid seoses mõtlemisega, mälu ja tähelepanuga. Seetõttu on surmast arusaamisel oluline roll vanematel ja õpetajatel, kellel on võimalik arutleda surma ja leina teemadel. Siiski on palju lapsi, kes ei taha arutada oma õpetajatega või vanematega surma üle, sest peavad seda hirmutavaks (Wass, Raup & Sisler, 1989). Lapsed on võtnud üle oma vanemate või õpetaja rollikäitumise ning talitavad selle rollikäitumise alusel.

Suur osa õpetajaid ja vanemaid hoiduvad surma ja leina teemadest. Isegi kui õpetajate ja vanemate soovid on heatahtlikud, kasutavad nad ikkagi raskesti arusaadavat ja abstraktset keelt, sealhulgas eufemisme. Näiteks öeldakse lapsele, et „vanaema läks pikale puhkusele“ või „isa läks pikaks ajaks magama“. Kuna laste mõtlemine pole piisavalt arenenud, siis lapsed hakkavad järel dama valesti, arvates, et vanaema tuleb varsti reisilt tagasi või isa ärkab unest ülesse (Willis, 2002). Laste arusaam metafooridest on väga otsene, arvates, et nii ongi tõene. Kui kasutada lastele surma kirjeldamiseks näiteks „pika une“ metafoori, siis võib see lastes tekitada hirmu magamamineku ees (Grollman, 1990), millest omakorda võivad tekkida probleemid, mis edaspidi võivad väljenduda voodimärgamisena või äraoleva inimese pideva ootamisena (Willis, 2002).

Kui vanemad leinavad kedagi, siis võivad lapsed jääda vanemate muredes tagaplaanile. Seetõttu ei saa lapsed aru, mis toimub ning lapsed ei oska toime tulla oma tunnetega. Siinkohal võiksid õpetajad toetada last ja ka lapsevanemaid, julgustades neid mõlemat vabaks suhtlemiseks, olles sealjuures lapsega kannatlik ning vajadusel olemas lapsele, kui tekib surmaga seotud olukord (Brower & Peart, 2010). Kui lapsed leinavad, siis tuleb neid julgustada osalema matustel, sest see aitab lapsel paremini aru saada, miks ta tunneb valu seoses surnud inimesega (Brower & Peart, 2010). Oluliseks tuleb pidada seda, et laps saaks

leina läbi elada ja olla kurb ning avatud nii kaua kui lapsel endal on vaja seda (Hellsten, 1998; Kuusk, 2013).

Lapse lein erinevates arenguastmetes

Laste areng leinast arusaamisel muutub laste mõtlemise arenguga. Areng, mida mööda lapsed kulgevad, võib olla erinev leina mõistmisel, kuid kulg jääb enamikul lastel ühteviisi samaks (Dyregrov, 1996). Lein nõuab aega ja ruumi, mis tähendab, et nii lapsed kui ka täiskasvanud tahavad olla sellel ajal vaikselt omaette, ilma vahelesegajateta. Lapse peamine tunne sellisel ajahetkel on hämming, mida ta ei oska enda jaoks lahti seletada. Seetõttu vajavad lapsed enda ümber rutiini, mis omakorda tekitab turvatunnet. Teisest küljest tähendab see laste endi soovi, et asjad jääksid selliseks nagu need olid enne lähedase inimese surma (Niemelä, 2008).

Lapsed, kes jäävad kolmanda kuni kuuenda eluaasta vahele, kasutavad mõistet „surm“, aga ei tea täpsemalt, mida see tähendada võib. Dyregrov (1996) lisab eelnevale, et selles vanuses lapsed ei pea surnut surnuks, vaid usuvad, et lahkunu võib naaseda tema juurde. Lapsel on erinev ajakäsitus kui täiskasvanul. Lapse jaoks ei ole surm lõplik, näiteks arvab laps, et ema või isa läks magama, aga varsti ärkab ülesse (Herkkilä, 2008). On üsna tavaline, et selles eas lapsel, olles kokku puutunud leinaga, võib tihti olla nutuhoogusid (Holmberg, 2008).

Alates viiendast eluaastast hakkavad lapsed mõistma, et surnu ei tule tagasi ning sellises vanuses tuleb rääkida lapsele nii palju, kui ta suudab vastu võtta (Ylönen, 2008). Alla üheksa-aastane laps pole veel valmis eneseanalüüsiks, pigem tuginevad lapsed oma vanemate arvamusel. Seega on lastel lihtsam rääkida enda leinast võõrastele inimestele. Võõrale inimesele rääkimise põhjuseks toob Niemelä (2008), et lapse näoilmed ei ole nii jälgitavad kui täiskasvanud inimeste puhul. Sellises vanuses lapsel on usk maagilisusse ja seetõttu võib laps tunda ennast vastutavana ja mõelda, et tema mõte või öeldu tekitas kellegi surma (Ylönen, 2008). Maagilise mõtlemise all peavad väikesed lapsed end keskpunktiks, see tähendab, et kõik, mis toimub tema endaga ja teistega, on seotud lapse endaga (Dyregrov, 1996).

Lapsed, kes jäävad kuuenda ja kümnenda eluaasta vahele, hakkavad vaikselt õppima ja aru saama, et surm on pöördumatu, kuid siinkohal on arenguliselt muutunud nende mõtlemine seonduvalt surma põhjustega konkreetseks (Dyregrov, 1996). Seitsme-aastased lapsed arvavad tavaliselt, et surm toimub ainult haigete ja/või kõrge vanusega inimeste seas ning surma saab ära hoida, kui harrastada tervislikke eluviise. Siiski kalduvad lapsed arvama, et surm on alternatiivne seisund elule – kas siis elatakse taevas või maa-all, kus surnul on vaja

ikka veel und, õhku ja vett (Slaughter & Griffiths, 2007). Lasteaialaste arvates on peamisteks surma põhjusteks sisemised või välimised tegurid – mürk, relvad või haigus (Slaughter & Griffiths, 2007). Vanemad lapsed võivad leinaga toime tulemisel näidata ka negatiivsemat käitumuslikku poolt ehk võivad hakata esemeid pilduma või keelduvad kõnelemisest, näiteks kümnenda eluaasta paiku võib lein avalduda vaikimisena või nukrameelsusena (Herkkilä, 2008).

Kümneaastasel lapsel on tekkinud juba täielikum teadmine surmast/leinast ja nad suudavad mõelda abstraktsemalt ning näha tagajärgi. Nooremas koolieas, kus täiskasvanute ja sõprade hoiakud hakkavad avaldama lapsele rohkem mõju, võib tunnete väljendamine muutuda (Dyregrov, 1996). Sellest tingituna on poistel eriti raske selles vanuses enda tundeid väljendada, kuna ühiskonnapoolne surve mõjutab poisse (soorollid ning soostereotüübid). Samuti mõistab laps koolieas, et inimene võib surra ka noorena, sealhulgas ka noor inimene ise, mis omakorda tekitab uusi ebamugavaid tundeid (Holmberg, 2008). Alles pärast kümnendat eluaastat hakkavad koolilapsed aru saama surma abstraktsusest ning suudavad ka aru saada surma tagajärgedest (Dyregrov, 1996).

Laste arusaamine surmast ja leinast

Surmateadlikkuse all mõistetakse abstraktset – latentset surmateadlikkust, mis tähendab teadmist, et inimene sureb kord, kuid sealjuures puudub otsene teadlikkus enda surmast. 21. sajandi euroopalikus kultuuris on see tuntud surmast arusaamise tüüp (Moor, 2003). Surmateadlikkuse liikumine ehk tanatoloogia on mõiste, mille abil uuritakse surma põhjuseid; see on kui surma sisaldava elu tundma õppimine (Kastenbaum, 2004).

Lapse mõtlemine ja täiskasvanu mõtlemine on erinevatel arengutasemetel (lapsel on konkreetsem ja täiskasvanul on abstraktsem), millest tingituna võivad lapsel tekkida raskused surmast kui universaalsest mõistest arusaamisel. Laste arusaam surmast areneb koos mõtlemisega; arengutempo võib olla erinev, kuid selle kulg on lastel ikkagi enam-vähem sarnane. Märkismväärsed tegureid, mis kujundavad surma mõistet ja teadlikkust surmast on mitmeid – vanus, psühholoogiline areng, emotsionaalne küpsus, perekond ja kogukond (Arro & Jakobson, 2003).

Lapse arusaam surmast on seotud sotsiaalsete ja kultuuriliste uskumustega, isiklike ja emotsionaalsete üleelamistega ning religiooniga (Slaughter, 2005). Lisaks on seotud lapse arusaam surmast tema kognitiivse arenguga – mälu, mõtlemisega ja tähelepanuga. Sellest tulenevalt võib järeldada, et surma mõistmine ei ole homogeenne protsess, vaid sellel on olemas mitmeid eriilmelisi aspekte – sama kehtib ka lapse leina mõistmisel. Valutuks

leinaprotsesside kulgemiseks on lapse jaoks tarvis, et õpetajad ning lapsevanemad teaksid leinareaktsioonide olemust ning esmaseid meetodeid/lähenemisi, kuidas tulla toime kriisiolukorras lapsega (Meel, 2011; Kuusk, 2013).

Surmateadlikkuse faasid

Surmateadlikkuse areng toimub erinevate faaside kaudu. On olemas viis faasi, mis näitavad suurenevat surmateadlikkust lastel vanuses 5 eluaastat kuni 10 eluaastat, ning need faasid on järgmised:

- 1) vältimatus (esimene faas) – teadmine, et kõik elavad organismid surevad ükskord;
- 2) universaalsus või kohaldatavus (teine faas) – arusaam, et kõik elavad organismid surevad ükskord.;
- 3) pöördumatus või surma lõplikkus (kolmas faas) – äratundmine, et surnu ei tõuse enam üles;
- 4) lõpetatus või mittetöötamine (neljas faas) – arusaam, et surm on iseloomult keha lagunemine, mis lõpetab keha funktsioneerimise;
- 5) põhjuslik seos (viies faas) – arusaam, et surm on täielikult põhjustatud keha funktsioneerimise lõppemisest (Lansdown & Benjamin, 1985; Speece & Brent, 1996).

Eelneva uurimuse kohaselt, mille põhjal leiti viis põhilisemat surmast teadlikuks saamise faasi, tuleb esmane arusaam surma mõistest lastele viienda eluaasta kuni kuuenda eluaasta vanuselt (Slaughter & Griffiths, 2007).

Laste surmateadlikkuse areng algab sellest, kui laps hakkab aru saama (esimene faas), mida surm tähendab; teades surmale iseloomulike jooni, on ta suuteline ära tundma, millal surm aset leidis. Teise faasi jõudes hakkab laps taipama, et surm on reaalsus ning emotsioonid, mis sellega kaasas käivad, ei kao kusagile. Samas tuleb õpetajal ja lapsevanemal anda lapsele tõepäraselt infot selle kohta, et surnu on lõplikult lahkunud elavate inimeste seast. Mitmed täiskasvanud suudavad seda faasi läbida palju kergemini kui lapsed. Viimane faas ehk viies faas sisaldab endas lapse enda mina ümberkorraldamist, seonduvalt oma lähedaste ja sõpradega. Selles faasis laps mälestab kadunud lähedast inimest, ilma kartuseta, et ka teised lähedased inimesed võivad surra (Baker et al., 1992).

Leinatöö lastega

Leinatöö

Eesti hariduse kontekstis on leinaga hakkamasaamise teema vähelevinud ning väheuuritud. Samas on olemas eestikeelne vaste ingliskeelsele mõistele „death education“ ning ka

käesolevas uurimistöös kasutatakse seda eestikeelset vastet, milleks on „leinatöö“ (Ivanova, 2006). Mõistet saab liigitada kaheks – formaalseks ja mitteformaalseks leinatööks. Esimest ehk formaalset leinatööd leidub koolides, lasteaedades, vabatahtlike treeningprogrammides, ülikoolides ning spetsiaalselt surmale orienteeritud koolitustel ja gruppides (Corr & Corr, 2004). Nii lasteaialastele kui ka algklassis õppivatele lastele saab arusaama surmast tutvustada multifilmide ja muinasjuttude abil. Väljapaistvaks formaalse leinatöö õppematerjali näiteks on ingliskeelne raamat „Lessons from lions: Using Children’s Media to Teach about Grief and Mourning“ (Adams, 2006), mis sisaldab käsiraamatut ja CD tuntud lastefilmidega, kust laps saab õppida võimalikke toimetulekuviise, kuidas toime tulla, puutudes kokku surmaga.

Mitteformaalne leinatöö tähendab kogemuste ja taipamise kaudu surmaga toimetulemist. Valdav osa inimesi õpib surma kui nähtust tundma läbi eluliste kogemuste, kusjuures suhtumist surma annavad oma käitumisega ning verbaalse suhtlemisega edasi vanemad, eestkostjad või teised lastele olulised inimesed (Gilbert & Murray, 2007). Kui püüda aru saada surmast, suremisest ja leinast, siis leitakse, et iga inimene on seotud individuaalselt surma teemaga; lisaks tunnetavad inimesed erinevalt surma mõistet. Elu ja surm on seotud kahe peamise aspektigrupiga – nii individuaalsete kui ka sotsiaalsete aspektidega (Corr, Nabe & Corr, 2009).

Algklassi lapsed kogevad mitmeid erinevaid tundeid. Arenguliselt on algklassi laste mõtlemine sageli eelloogiline, mistõttu nad peavad enda mõtteid ja enda tegusid aset leidnud sündmuste põhjuseks (Wolfelt, 1996). Kõik lapsed, kes on nooremad kui kümme eluaastat, ei mõista surma kui nähtuse pöördumatust. Kui lapsed jõuavad edasi eelloogiliselt mõtlemiselt konkreetsele mõtlemisele, siis võivad nad sattuda segadusse arusaamisest, et surm on pöördumatu. Põhjustena toodi välja religioonipõhised erinevused ning kultuurilise tausta erinevused lastel. Seega ei pruugi mõjuda üks leinatöö viis abistavalt kõigi laste puhul (Speece ja Brent, 1996).

On olemas mitmeid võimalusi, kuidas selgitada lapsele surma. Üheks neist võimalustest on lapsega maha istuda ja tema käest küsida küsimusi või vestelda, keskendudes eelkõige sellel, kuidas laps saab aru surmast. Willis (2002) annab juhtnööre täiskasvanutele, kuidas lapsega rääkida surma teemal ning mida võimalusel vältida:

- 1) kui on võimalik, siis surma mõistet tuleb selgitada lapsele lähedase inimese poolt;
- 2) rääkige surmast sellises keskkonnas, kus on minimaalselt müra või teisi segajaid;
- 3) olge konkreetne, aus ja kindel oma selgitustes;
- 4) vastake kindlasti lapse küsimustele ning kui te ei tea vastust, siis nii vastakegi;

- 5) laske lapsel rahulikult vastata, sest laps reageerib tihti kauem kui täiskasvanu;
- 6) vältige eufemisme („vanaema läks magama“), sest need eksitavad/ajavad segadusse;
- 7) kui te pole kursis perekonna uskumustega, siis vältige arutlemist, mis juhtub inimesega pärast surma;
- 8) kinnitage lapsele, et tema ei tekitanud ning pole süüdi lähedase inimese surmas;
- 9) austage lapse igat vastust, mida ta pakub teile, isegi kui te ei oodanud seda vastust;
- 10) ärge pange sõnu lapse suhu ning ärge sundige ütlema teie tahtmisi.

Algklassis õppiva lapse abistamisel on mitmesuguseid meetodeid ning osa neist leiab erinevate õppeainete ainetundidest. Põhilisemad neist on kunst (käsitöö, kunstiõpetus, tööõpetus) ja muusika (muusikaõpetus). Lisaks sellele on üheks tuntud meetodiks, kuidas aidata lapsi surma ja leina mõistmisel, biblioteraapia, mille puhul nõustajad ja õpetajad kasutavad lastekirjandust.

Kunst ja muusika

Parim võimalus, kuidas lapsi julgustada oma leinaga toime tulema või lihtsalt õpetada, mida surm kujutab endast, on teha seda läbi kirjutamise, muusika või kunsti. Algklassi lastel on elav fantaasia, näiteks kui anda neile kätte paberileht ja pliiats, saavad lapsed panna oma arusaama surmast või oma leinast joonistuse kaudu paberile. Willis (2002) toob välja, et kunst on eneseväljendus lastele, kes vajavad abi oma leinaga hakkamasaamisel; kunst aitab lastel luua neile midagi tähtsat erinevate materjalide abil.

Mõnedel algklassi lastel on piisavalt julgust, et näidata enda pilti teistele ning ka rääkida juurde lugu, mis aitab näha lapsel, et valu ja viha tundmine on arusaadav ning aktsepteeritav tegevus. Õpetaja võiks kasutada erinevaid värvilisi materjale ja esemeid, näiteks riidetükke, puutükke ja topse, et lapsi julgustada kasutama erinevaid esemeid oma tunnetest rääkimisel või tunnete joonistamisel (Willis, 2002). Laste jaoks tähendavad erinevad värvid ja materjalid erinevaid tundeid. Seetõttu saavad nad oma kaotusvalu läbi värvide või materjalide näidata ka teistele.

Muusika puhul saavad lapsed koos õpetajaga arutada pärast kuulamist, mida nad tundsid või kuidas nad mõistavad nüüd surma ja leina. Wolfelt (1991) selgitab, et lapsed on erinevate meeldivustega – mõnele meeldib kuulata muusikat grupis ning rääkida grupile oma tunnetest leinamisel. Teised lapsed tahavad hoopis individuaalselt kuulata muusikat, olenevalt nende vajadustest ning soovidest. Kõik oleneb siinkohal õpetaja oskusest näha laste erinevusi klassis.

Algklassi lastele on sobiv, kui nad näevad ja avastavad erinevaid loodusnähtusi. Suurem osa algklassi lapsi naudib õppekäike loodusesse, et näha kuidas looduses midagi tärkab või sureb. Loodus annab lastele lootust ja rahu, et kõik on õige, mida nad kogevad enda sisemuses ja tunnetes, sealhulgas leinaga ja surmaga toimetulemisel (Willis, 2002). Pärast õppekäike saavad lapsed ennast väljendada joonistustes või teistes kunstitöödes, et näidata, kuidas muutusid nende tunded leina kohta pärast looduses viibimist või mis aitas neid leina ja surma üle taasmõttlemisel.

Biblioteraapia abiks leinavale lapsele

Lastekirjanduse lugemine ja sellele „vastamine“ on võimalus lähedase inimesega kaotusega peres toimuvate sündmustega hakkamasaamisel (Dutro, 2008). Kui laps vastab kirjanduse kaudu esitatud küsimustele, siis aitab see last toetada leinareaktsioonide tekkimisel. Sellest tulenevalt kasutavad mitmed nõustajad biblioteraapiat (Wiseman, 2012).

Amer (1999) defineerib biblioteraapiat kui lastekirjanduse kasutamist, et läbi selle toetada laste eneseusku ja oskust siduda end põhilise karakteriga kirjanduses. Samuti saab biblioteraapiat rakendada koolitundidesse, mis võimaldab lastel saada ühendust jutus olevate karakteritega, samastuda jutu elementidega ja vastutasuks saavad lapsed oskuse hakkama saada oma hirmudega või kogetava leinaga (Janquinta & Hipsky, 2006). Arusaadav on see, et lugejad või kuulajad analüüsivad, tunnevad empaatiat ja sisenevad jutu iseloomu ning tegelaste tunnetesse (Kramer & Smith, 1998). Teemad lasteraamatutes, mis põhinevad emotsioonidel ja kogemustel, pakuvad erinevaid võimalusi lastele, kes vaatlevad ning analüüsivad oma tundeid pärast lugemist (Short, 2011).

Viimastel aastatel on avaldatud raamatuid, milles ei kajastata traditsioonilisi teemasid, vaid hoopis mittetraditsioonilisi teemasid, sealhulgas surma ja leina (Lowe, 2009).

Vastavateemaliste metoodiliste raamatute põhjal läbiviidavate tundidega on võimalik rakendada biblioteraapiat mitmel moel leinava lapse aitamiseks. Ühte võimalust tunni struktuurist näitab allolev Forgani (2002) poolt moodustatud biblioteraapia tunni osad, mida on võimalus õpetajal adapteerida ehk kohandada enda tunnile vastavaks.

Forgani (2002) kohaselt koosneb biblioteraapia tund neljast elemendist ehk osast:

- 1) eellugemisest,
- 2) juhendatud lugemisest,
- 3) pärast lugemist toimuvast diskussioonist,
- 4) probleemipõhisest tegevusest.

Õpetajatel tuleb läbi mõelda mõningad küsimused, kuidas läbi viia eelpool kirjeldatud nelja elementi sisaldavat tundi. Maich ja Kean (2004) soovivad mõelda sellele, kas jutt on lihtne, selge, lühike, usutav; kas see vastab vanusele; kas tegelane näitab oma tundeid ja lahendust olukorrale. Selline praktiline metoodika on tähtis õpetajale, et paremini integreerida biblioteraapiat tundidesse (Ianquinta & Hipsky, 2006). Lastekirjandus on kui väljenduste vahend ja koht, kus lapsed saavad aktiveerida oma eelnevaid teadmisi ning seostada oma kogemusi karakteri tunnetega jutust (Lowe, 2009).

Metoodika

Käesoleva uurimistöö puhul on tegemist kvalitatiivse uurimusega. Kvalitatiivne uurimus on subjektiivne tõlgendus teksti sisu kodeerimisest ja samasuguste teemade ning üksuste leidmisest (Hsieh & Shannon, 2005).

Uurimistöö eesmärgiks on kirjeldada, millised on 2. klassi õpilaste arusaamad peres toimuvatest sündmustest, keskendudes surma, leina ja kaotusega seonduvatele sündmustele. Lõputöö jaoks tõstatati järgmine uurimisküsimus: Kuidas saavad aru 2. klassi õpilased surma, leina ja kaotusega seonduvatest sündmustest peres?

Valim

Valim on koostatud, lähtudes uurimistöö eesmärgist ja uurimisküsimusest. Uuritavateks olid kahe Tartumaa üldhariduskooli 2. klassi õpilased. Uuriija võttis ühendust koolidega e-posti teel, millele järgnes klassijuhatajatega läbirääkimine, lapsevanematelt nõusoleku küsimine (lisa 2) ja intervjuude läbiviimine uuritavatega. E-posti teel saadetud kirjas oli ära märgitud eesmärk ning põhjus, miks uurija uurib teemat. Uurimistöö valimiks tuli esialgselt 25 uuritavat. Pärast intervjuude tegemist selgus transkribeerimise käigus, et üks intervjuudest oli liialt palju mõjutatud uuritava vanema juuresolekust ning autor otsustas välja jätta selle uuritava intervjuu uurimistöö valimist. Uurimistöö valimiks tuli seejärel 24 uuritavat.

Mõõtevahendid

Uurimistöös kasutati andmekogumisinstrumentina poolstruktureeritud intervjuud (lisa 1), mille sisu ja küsimused seonduvad surma, leina ja kaotuse teemaga. Uurimismetoodika väljatöötamisel kasutas uurimistöö autor Jaanus Vaiksoo lasteraamatut „Neli hommikut ja üks õhtu“ (2000). Raamatust valiti välja kolm tekstikatkendit (lisa 1), millest esimene tekstikatkend lõi fooni intervjuuks, sealhulgas usalduse suhtlemiseks. Teine tekstikatkend keskendus otseselt surma, leina ja kaotuse teemale. Kolmas tekstikatkend valiti positiivseks lõpetuseks. Iga tekstikatkendi lõpus oli küsimuste osa, mis algas kirjeldavat laadi küsimustega ja lõppes küsimustega, millele vastamisel tuli uuritaval avaldada enda arvamust.

Intervjuud tehti iga lapsega eraldi ehk individuaalintervjuuna. Individuaalintervjuud on vajalikud uurijale, kes tahab uurida sügavamalt uuritavate kogemusi või vaateid (Petty, Thomson & Stew, 2012). Poolstruktureeritud intervjuu koosnes järgmistest osadest: 1) intervjuu tutvustus uuritavale; 2) tekstikatkend ning sellega seonduvad küsimused uuritavale – täpsustuseks siinkohal, et kokku oli kolm erinevat tekstikatkendit.

Andmekogumisinstrumenti valiidsuse suurendamiseks viis autor läbi pilootintervjuu uuritavaga, kes õppis 2. klassis. Pilootintervjuu tulemustele toetudes ei tehtud intervjuu küsimustes korrekture, sest uuritav mõistis kõiki küsimusi ja vastas neile. Hiljem intervjuude käigus anti uuritavatele lisaküsimusi „mina“-vormis, sest uuritav ei saanud täpselt aru küsimusest. Pärast lisaküsimuse esitamist saadi minna eelneva põhiküsimuse juurde tagasi.

Uurimistöö vältel sai autor tagasisidet erinevate suunavate küsimuste ja tähelepanekute abil oma juhendajalt, et paremini näha nõrku kohti töös või ettetulevates probleemides. Creswell ja Miller (2000) nimetavad koostööd eksperdiga üheks valiidsuse eesmärgiks uurimistöös. Sellega aitavad nii juhendaja kui ka uurija oma tööd näha erinevate külgede pealt.

Protseduur

Uurimuse läbiviimine toimus veebruarist 2014 kuni märtsini 2014, sealjuures pilootintervjuu sai tehtud detsembris 2013. Uurija võttis ühendust koolidega e-posti teel, millele järgnes klassijuhatajatega läbirääkimine, lapsevanematelt nõusoleku küsimine (lisa 2) ja intervjuude läbiviimine uuritavatega. Muudatusi tehti ka lapsevanemate nõusolekulehel. Enne lapsevanematele nõusolekulehtede kätteandmist, lisati juurde näitena üks intervjuust pärinev tekstikatke, mida eelnevalt seal polnud. Poolstruktureeritud intervjuu viidi läbi iga uuritavaga individuaalselt, mis tähendab, et uurija küsitles tühjas klassiruumis üht uuritavat korraga. Siiski ilmnas, et üks uuritav oli mõjutatud lapsevanema kohalolekust ning vaikis terve küsimuste vastamise aja. Seega võeti uuritav valimist välja.

Intervjuud lindistati diktofoni peale, selgitades uuritavale, mida intervjuuga tehakse pärast vastuste saamist. Samuti räägiti lahti, kuidas intervjuus olevaid tekstikatkendid ja küsimusi uuritakse ning ka seda, et vastused ei ole seostatavad uuritava isikuga (anonüümsuse tagamine). Intervjuu käigus jutustas uuritav alguses jutustuse oma sõnadega ümber, seejärel küsiti uuritava käest teemakohasid küsimusi jutustuse kohta. Raamatu tekstikatkendid valiti nii, et uuritaval ei tekiks valusaid kogemusi jutustuste põhjal, seega esimene ja viimane jutustus olid positiivsema alatooniga. Intervjuude käigus tekkisid põhiküsimustele lisaks lisaküsimused, mis samuti hiljem transkribeeriti ja kodeeriti. Küsimusi ei küsitud alati samas järjekorras. Autor kasutas küsimuste järjekorda vastavalt vajadusele ja uuritavate oskusele küsimustele vastata. Iga uuritav sai hiljem kaasa väljatrükitult kolm jutukest allikaga, mis neile ette loeti. Pilootintervjuust kogutud andmed jäid uurimistööst kõrvale, mille tegelik eesmärk oli näha, kui hästi toimib intervjuukava. Intervjuu kestis 10 minutit kuni 16 minutit. Sellest tingituna valiti intervjuu jaoks rohkem uuritavaid.

Pärast intervjuude kättesaamist kuulati neid ja transkribeeriti. Diktofonilt intervjuude kättesaamiseks kasutati programmi „Digital Wave Player“, et lihtsamalt ja mugavamalt lõikusid üle kuulata ja transkriptsioone kirjutada. Transkriptsiooni tekstid kirjutati üles selliselt, kui uuritavad olid küsimustele vastanud. Intervjuude transkribeerimiseks kulus keskmiselt kaheksa kuni kümme tundi, mille tegi pikemaks pidevalt intervjuude tagasi kerimine, ülekuulamine ja kirjutamine. Väljavõtte transkriptsioonist asub lisa 3.

Saadud andmeid analüüsiti kvalitatiivse sisuanalüüsi teel. Transkriptsioonide analüüsimiseks kasutati kodeerimist ja kategoriseerimist (lisa 4). Uurimistöös kasutati induktiivset lähenemist, mille korral liigutakse üksikjuhtudel üldisema suunas. See tähendab andmete kogumist, interpreteerimist niisugusel viisil, mis lõppkokkuvõttes viib kategooriate ja teooriani (Elo & Kyngäs, 2008). Induktiivsele lähenemisele tuginedes kasutas uurija avatud kodeerimist, mida Elo ja Kyngäs (2008) defineerivad, kui koodide või märkmete kirjutamist loetava teksti kõrvale.

Kvalitatiivset sisuanalüüsi alustati kodeerimisega, mille kaudu pandi küsimused ja nende vastused üksteise alla faili, et parem oleks hiljem näha kokkulangevusi. Uurija luges intervjuud nii enne kodeerimist kui pärast kodeerimist mitu korda läbi ning sellest selgusid tähtsamad mõtted, mis koondati üldisemate teemade alla. Reliaabluse suurendamiseks kasutati kooskodeerimise meetodit, kus arutati koos teise kodeerijaga transkriptsioonide sisu üle ja mõeldi, millised võiksid olla edaspidised alakategooriad ning peakategooriad. Uurija viis läbi uuesti kodeerimise mõne aja pärast, et leida koodi, mida oleks vaja muuta. Samuti suurendab eelnev uuesti kodeerimine reliaablust, et leida kodeerijasisest kooskõla.

Peale kodeerimist jõuti kategoriseerimiseni, mis grupeeriti teise jutukese küsimuste alusel peakategooriatesse. Koodidest lähtuvalt leiti aga alakategooriad, mis paigutati erinevate peakategooriate alla. Samuti arutati kategoriseerimisel eksperdiga alakategooriate sobimist peakategooriatesse. Autor kasutas uurimistöö eesmärgile vastavalt ainult teist jutukest oma tulemustes ja arutelus.

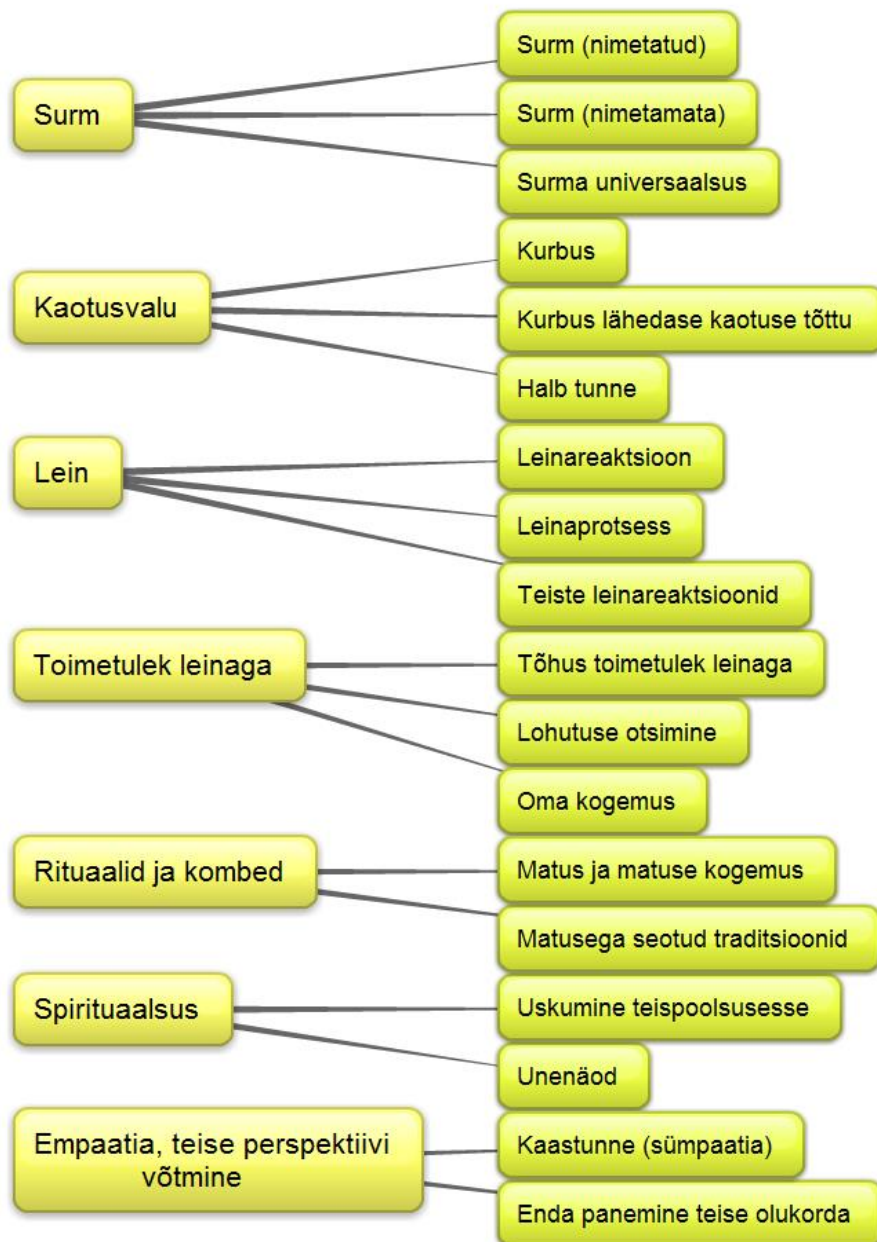
Intervjuude analüüsimisest moodustusid seitse peamist kategooriat: 1) surm; 2) kaotusvalu; 3) lein; 4) toimetulek leinaga; 5) rituaalid ja kombed; 6) spirituaalsus; 7) empaatia, teise perspektiivi võtmine.

Tulemused

Uurimustöö eesmärgiks oli kirjeldada, millised on 2. klassi õpilaste arusaamad peres toimuvatest sündmustest, keskendudes surma, leina ja kaotusega seonduvatele sündmustele. Intervjuude analüüsimisel ja kategoriseerimisel moodustus seitse peakategooriat: 1) surm; 2) kaotusvalu; 3) lein; 4) toimetulek leinaga; 5) rituaalid ja kombed, 6) spirituaalsus; 7) empaatia, teise perspektiivi võtmine. Allolev joonis 1 näitab pea- ja alakategooriate jagunemist.

Peakategooriad

Alakategooriad

Joonis 1. Pea- ja alakategooriate jagunemine

Surm

Vastates küsimustele ilmnas, et enamik uuritavatest kasutasid oma vastustes surma mõisteid – see eeldab, et mõlema kategooria puhul nimetati surmaga seonduvat erineval moel. Seetõttu tekkis kolm alakategooriat: surm nimetatud, surm nimetamata, surma universaalsus.

Surma nimetasid enamik uuritavatest oma kirjeldustes. Surma mõiste juures kirjeldati ka surma põhjuseid, näiteks haigus, külmumine, raske haigus, sõbra surm, vanadus, välgulööök.

Et taat, jäi mingisse hullu haigusesse ja siis ta viidi haiglasse, kuid kolme päeva pärast suri ta ära.

Ta sai külma ja viidi...tal tuli ma arvan, et ee kopsupõletik ja köha ja nohu ja väga suur oli see. Siis ta läks haiglasse, aga suri.

Sellepärast, et ta hea sõber suri ära.

Ta jäi talvel raskesti haigeks ja siis teda viidi haiglasse ja ta suri mõne päeva...mõne päeva pärast ära.

Uuritavate puhul täheldas uurimistöö autor, et otseselt **ei nimetanud nad surma**, vaid kaudselt tõid välja ainult surma põhjuse; kuigi uuritav teadis tegelikkuses küsimusele otsest vastust, kirjeldas ta ainult surma põhjust.

Taat ee...nii külm oli, et taat eee...külmas ära.

Et äike oli vist teda...pihta saand talle.

Lisaks ilmnas, et osad uuritavad on teadlikud **surma universaalsusest**. Uuritavad mõistsid, et surm on lõplik ja kallid inimesed enam tagasi ei tule.

Et iga inimene sureb kunagi ja sellel ei ole midagi parata.

Kõik on juba möödas, see pidi niimoodi olema, et aega tagasi ei saa kerida /---/.

Et kõik surevad ära varsti /---/.

Kaotusvalu

Kaotusvalu all kirjeldasid uuritavad enamasti kurbust, halba tunnet ja kurbust lähedase kaotuse tõttu.

Kurbust nimetasid enamik uuritavad oma kirjeldustes. Õpilased arvasid, et surmaga kokku puutudes tekitab see enim nutuhooge ja kurbust.

Ta hakkas nutma ja oli väga kurb meel, et vanaisa juures enam ei saa käia.

Hakkas nutma, et vanaisa suri ära.

Ta seisis seal ja nuuksatas ja nuttis.

Lisaks selgitasid osad uuritavad jutu põhjal, kuidas jututegelane ennast vaos hoidis, et mitte hakata nutma.

Ta surus käed rusikasse. Ta oli kurb.

Pani käed rusikasse ja vaatas lakke. Seal põles mingi tuli.

Ee, ta tahtis hakata nutma ja siis nagu, aga ta esialgu ei hakanud nutma ja siis ta nagu hakkaski ee..pärast ee..nutma.

Ta surus käed rusikasse ja vaatas lakke sellepärast, et ta ei suutnud kurbust ära kaotada.

Uuritavate vastustes räägiti **halvast tundest**, kuid nad ei osanud alati põhjendada miks. Mõned õpilased selgitasid, et neile tekitas jutuke halba tunnet, väga halba tunnet või väga kurba tunnet. Lisaks nimetasid paar õpilast jutukeses tekkinud tundeid tavaliseks, imelikuks või kõhedaks. Uuritavatelt tuli ka päris mitu „ma ei tea“ vastust.

Ää...selline veidikene kõhe, siis oli kurb lugu /---/.

Tavaline...tavaline tunne. Ma ei tea miks.

Imelik tunne, no ma olen seda aind üks kord elus näinud ja siis ma olen pilti näinud. Väga halb tunne hakkas, sest seal oli nii kurb tunne, et selline hästi kurb lugu oli, et sellepärast hakkas.

Halb tunne sellepärast, et ta ära suri selle äikese pärast. Nii kole ilm tuli õhtul Ma ei tea päris täpselt.

Lisaks jutustas üks uuritav, et tema tunneks muret, kas midagi on juhtunud, kui keegi lähedastest pole ammu ühendust võtnud.

Nutan ja muretsen tema pärast, kas temaga on midagi juhtunud.

Osad õpilased selgitasid oma vastustes, et jutus olevad inimesed olid **kurvad lähedase kaotuse tõttu** ning selgitasid oma kogemustega või näidetega, miks inimesed olid sellised. Õpilased kasutasid emotsioonide põhjendusi kurbuse, halva tunde ja kahju juures.

Ta leinas, ta nut...nuttis sellepärast, et tal oli hästi nagu valus nagu kurb olla.

Kahju hakkas, no sest kui mul oleks näiteks vanaisa surnud, siis mul oleks ka väga kahju olnud.

Halb tunne sellepärast, et ta ära suri selle äikese pärast. Nii kole ilm tuli õhtul.

Kurb tunne sellepärast, et mul on ise ka nii kõige paremad ja head sugulased ära surnud.

Lein

Leina kategooria alla tulid peamiselt õpilaste vastused leinareaktsioonidest, teiste inimeste leinareaktsioonidest ja leinaprotsessist, mis tekivad, kui midagi rasket on inimese jaoks juhtunud. Leina kohta rääkisid need uuritavad, kes olid kogenud lähedase lahkumist.

Üks õpilastest kirjeldas oma **leinareaktsiooni**, kui ta kuulis, et tema papa oli surnud.

/---/ Hakkasin nutma ja läksin enda tuppa ja panin ukse lukku ja ei tulnud sealt ennem välja, kui mul oli selleks isu.

Mõned õpilased käsitlesid oma vastustes **teiste** inimeste **leinareaktsioone** ja tundeid, mis nende arust neile oleksid rasked.

Kurb, sest et surmad on väga kurvad teistele inimestele.

/---/ Sellele mõtlesin ka, et tegelikult ju et see poisil võib nii kurb olla nende sõpradel ja kõik kes seal oli ja see vana kirik ja kõik jäi meelde lihtsalt talle.

Leinaprotsessi all nimetasid õpilased mitmeid tähtsaid komponente, mis kaasnevad leinamisega. Põhiliselt mainisid uuritavad oma vastustes meenutusi. Meenutamise puhul toodi näiteid, kuidas ollakse jälle endale kalli inimesega koos või kuidas kunagi tehti lõbusaid tegevusi kadunud inimesega. Lisaks rääkis üks uuritavatest, kuidas lähedase kaotusest tulevad meelde pidevalt erinevad kadunuga seotud aistingud – füüsiline väljanägemine, lõhn.

Võib olla ta meenutab neid hetki, kus on ta taadiga koos. Või siis kujutab ette, et taat on temaga praegu.

/---/ Ja teeksin temaga asju koos...selliseid asju, mida ta taadiga koos tegi neid asju. Meenutaks heasid asju.

Mõtles, et kuda...mõtles nagu, mis nad taadiga olid teinud.

Ma jätaksin ta meelde kogu aeg terve elu, tema surma puhul.

Tavaliselt mõteln temast hästi palju ja mõnikord ka hakkab nutma.

Mõtlen teise peale, siis mul ei oleks kurb tuju, siis ma temast enam ei mõtleks. Aga siiski ikkagi vahepeal ma ikka mäletaksin teda.

Tuletas tema asju meelde – hallid lokkis juuksed, tema nina ja meelde igasuguseid teisi asju veel.

Peale meenutuste rääkisid õpilased ka oma igatsusest. Igatsust oli samuti väga mitmetes vastustes õpilaste poolt välja toodud. Igatsuse all mainiti peale kadunud sugulaste ka neid kalleid inimesi, kes on veel elus, kuid elavad vastanutest kaugemal. Samuti rääkisid õpilased, et nad helistavad, lähevad külla või vaatavad pilte, et üle saada igatsusest.

No ma võibolla ka natuke nukrutsen, kui ma olin vanaema juures ükskord, siis ma oli ka natuke igatsesin, päris ei nutnud siis. Lihtsalt igatsesin neid.

Mmm...ma ei tea, ma vaatan mõndasid pilte või ma igatsen, siis ma helistan talle /---/.

Ma mõnikord helistan talle hilja ja vaatan temast pilti.

Ma hakkab, ma igatsen ja vahepeal helistan talle, et kui väga igatsen, siis ma helistan ja...ja lähme vahepeal külla. Nii...niimoodi teeme.

Vaataks mõne vanaisa pilti või siis meenutaks, kui tore oli koos olla.

Leinaprotsessi all nimetas üks uuritav leinaprotsessi viimaseid etappe – leinakogemusest ülesaamist. Uuritav jutustas, et mõne aja pärast kaovad kurvad tunded seoses kaotusega.

Kui on juba mitu aastat möödas, siis peaks kurbus ma arvan üle minema.

Toimetulek leinaga

Toimetulek leinaga peakategooria alla paigutati tõhus toimetulek leinaga, oma kogemus ja lohutuse otsimine. Seega tuleb peakategooria alla mitmeid tegevusi, mida uuritavad teeksid leinaga toime tulles.

Uuritavad rääkisid tegevusest, mida nad teeksid, et **toimetulek leinaga** oleks **tõhus** ning paneks mõtlema muudele asjadele. Esmalt jutustasid õpilased, et nemad tegeleksid mõne muu asjaga või lõbusa tegevusega ehk viiksid oma tähelepanu teistele asjadele. Samamoodi aitaksid nad selliste tegevustega ka teisi sõpru või kaaslasi.

Mhmm...viiksi...näiteks rõõmustaksin teda näiteks jäätisega või mingi sihukese asjaga.

Mm..näiteks uue palliga, lohutada inimest naljadega /---/.

Ma arvan, et kutsuda külla ja pakkuda midagi head /---/.

Viiks talle lilli ja viiks talle kaarti.

Mina lohutaksin nii, et nagu toredate asjadega – võrkpalliga näiteks treeningpalliga.

/---/ Näiteks läheksin temaga mängima õue, siis tal läheb meelest ära. Ja teeksin

temaga asju koos...selliseid asju, mida ta taadiga koos tegi neid asju /---/.

Teisena ilmnes õpilastest vastustest verbaalne lohutamine. Uuritavad arvasid, et midagi ilusat öeldes või mõtteid mujale viies teistel inimestel, siis läheb kergemaks nii endal kui ka teistel. Lisaks rääkisid uuritavad, et nende sõber leiaks varsti endale uued sõbrad.

Ütelda talle midagi ilusat.

/---/ Ütleksin, et küll sa endale uue sõbra leiad kuna sa varsti enam ei mäleta teda, kui sul on uus sõber.

/---/ lohutada inimest naljadega, saada koos sellistest asjadest jagu.

Räägin neile naljasid.

Näiteks öelda, et ära nutsa, et ta on vaimselt ikka sinu sees. Te saate mõttes iga kord rääkida.

Kõik on juba möödas, see pidi niimoodi olema, et aega tagasi ei saa kerida /---/.

Et ta leiaks uusi sõpru endale ja nagu, et ta ei hakkaks muretsema liiga palju.

Uuritavad pidasid oluliseks teiste inimeste lohutamisel füüsilist lähedust. Paljud uuritavad ütlesid oma vastustes, et nad kallistaksid oma lähedast või võtaksid mõne oma asja ning kallistaksid seda.

Teeb niimoodi, et teeks talle kalli ja ütleks, et ära muretse.

Ütleksin, et mul on väga kahju ja kallistaksin teda ja siis lohutaksin veel.

Hakkan nutma, või võtan pildi ja siis ee...kallistan seda.

Mõned uuritavatest selgitasid oma vastustes enesesisendusena, et nemad mõtleksid kurvastades millelegi teisele või teatud positiivsetele olukordadele. Samas üks uuritav ütles oma vastuses, et tema mõtleks hästi palju kadunute peale, vaadates nende fotosid.

Kui olen kurb, siis tavaliselt ma mõtlen mingi rõõmsa asja peale ja siis mul läheb kurb tuju ära.

Ma lohutasin, et võtsin kõik sünnipäevakaardid välja ja otsisin nende hulgast ülesse need kallid inimesed, kes olid puhkama juba läinud. Siis panin need endale laua peale ja vaatasin neid tükk aega ja siis võtsin kõik fotod välja ja sealt vaatasin neid. Siis mõtlesin nende peale hästi palju.

Ma mõtleks, ma oleks kurb ja mõtleksin selle peale, et mul on teisi inimesi ka, kes on elus.

Olen üle saanud sellest, ma saan aru, et teda ei ole. Näiteks mu kass Matu, ta võib olla kuskil tegelikult Euroopa teises maailma loomadevarjupaigas või, et rebase kõhus, sest meil liikus kodu ääres üks rebane.

Teise alakategooriana rääkisid uuritavad **oma kogemusest** seoses surmaga kokkupuutel. Nad tõid näiteid, kuidas nende vanaisa ära suri või tõid näiteid, kuidas nad meenutasid oma kalleid inimesi. Samas ilustasid uuritavad oma näidetega, kuidas nad said üle kurbusest või igatsusest.

/---/ Üks sugulane oli ka niimoodi, et jäi talvel raskelt, raskelt haigeks ja siis viidi haiglasse ja siis murdis ta veel oma luu ära, siis ta käis operatsioonil ja siis paar päeva ennem surma hakkas tal halb ja siis neljandal päeval suri ta kell kuus hommikul.

No see meenutas natukene minu kasuvanavanaisa ja onu meenutas natukene.

/---/ talvel ma tegin nii, et kirjutasin lume sisse kirja ja siis kustutasin ära ja arvasin, et see läheb Arkadi või sellele kasuvanavanaisale.

/---/näiteks Tallinnas on, mu ema isa käivad seal ja siis ma vahest igatsen issit..isa, sest me muidu ma ei saa mitte kunagi sõpradega olla, kui mind keegi hoiab /---/.

Kahe uuritava vastustest ilmnes, et nemad otsivad lohutust oma kaisu- või lemmikloomadelt, kui nad on kurvad või igatsevad kedagi.

/---/ kui ta on mõni asi, siis ma, näiteks maal kui ma lemmik kaisukat ei ole kaasas, siis ma võtan mõne muu kaisuka /---/.

Ma mängiksin oma kaanidega. Laseksin nad välja...mul on 10 kaani ja 5 on vennal. Ja siis varsti tuleb koer ja siis vahepeal räägin oma mõmmiga.

Rituaalid ja kombed

Rituaalide ja kommete kategooria alla jagunesid matus ja matuse kogemus ning matusega seotud traditsioonid.

Uuritavad rääkisid oma vastustes, et paljud neist olid käinud varajases eas **matustel**. Mõned lapsed tõid välja, et nad ei saanud väikesena aru, mis matustel toimus ja mis see endast kujutas. Samuti räägiti, kuidas oma lemmiklooma surmast teada saadi ja kuidas teda maeti.

Ma olen ka matustel käinud oma vanaonu, keda ma ei ole tegelikult kunagi elus näinud.

/---/ Ma ei olnud teda kunagi näinud ja ma isegi ei teadnud tast midagi varem ma olin väikene 3-aastane, ma lippasin söögitoas ringi. Ma ei saanud päris kõigest aru, kui ma olin väikene.

Me matsime teda, nägin teda karbis. Ta oli niimoodi surnud, issi ütles, et ta tuli õhtul töölt koju ja siis ta juba suri.

Teine alakategooria, mis uuritavate jutustusest välja tuli, oli **matusega seotud traditsioonid**. Õpilaste vastustes olid sisse toodud rituaalid, kuidas nende perekond matuseid pidas ja kadunuid mälestas.

Viia talle lilli ja panna küünal tema haua juurde.

Ta on meil aias kuuse alla maetud. Jõuludel me panime talle küünla, aga ma kartsin, et kuuseokkad kukuvad peale ja siis läheb põlema, aga ei läinud.

Ütleksin talle, et saad teda alati kirikusse või surnaeda vaatama minna.

Spirituaalsus

Spirituaalsuse alla kategoriseeris autor uskumise teispoolusesse ja unenäod.

Andmeanalüüsist kajastus mitmete uuritavate vastustest, et nad **uskusid** kadunute **teispoolusesse** minekut. Samuti usuti, et kallid inimesed vaatavad taevast ning tulevad mõnikord vaatama maa peale.

/---/ see vanaisa või vanaema on minuga ja nad on ikka minuga. Ja nad ongi. Nad on lihtsalt taevast ja meie oleme maa peal ja me saame ikka kokku, sest kui meie aeg on siin maa peal läbi, siis läheme meie ka taevasse, siis kohtume me jälle.

vanaisa on üleval taevast ja valvab meid kõiki ja tal on seal rahulik elu.

/---/et see inimene valvab sind võib olla, et ta on ikkagi olemas, aga mitte sellisel kujul /---/.

/---/ma arvan, et ta võib olla valvab mind, võib olla jalutab kuskil ringi, kui ta taevast on siis on tal kergem näha, mis toimub, näpata kassitoitu, näpata hamstritoitu, süüa sihvikasi /---/.

Lisaks rääkisid uuritavad, et nad rõõmustaksid oma sõpru spirituaalsel teel ehk räägiksid neile, et kadunu valvab kogu aeg teda taevast. Samuti mainisid uuritavad, et vaimselt on kallid inimesed alati nendega.

kui meie elu saab siin maa peal otsa, siis lähme meie ka sinna ja siis nemad hakkasid rõõmustama, et nad näevad veel neid inimesi.

Et ta vaatab sind ikkagi taevast ja vahepeal käib sinu juures ka, kui sa magad.

/---/ et tema hing on ikkagi taevast ja lõbustaksin teda.

Näiteks öelda, et ära nuta, et ta on vaimselt ikka sinu sees. Te saate mõttes iga kord rääkida.

Üks uuritavatest jutustas, et võimalik on kadunud lähedasi **unes** näha.

Kui ta sureb nagu, siis näed mõnikord nagu unes.

Empaatia, teise perspektiivi võtmine

Uuritavad rääkisid alakategooriatena kaastundest ja ennast teise olukorda panemisest. Peale jutukese lugemist küsimustele vastates, tulid uuritavate vastustest välja **kaastunne (sümpaatia)** jututegelaste vastu. Samuti ei osanud nad alati ka siin vastata, miks nad sellist tunnet tundsid.

Ma ei tea, mul oli kahju lihtsalt nendest, kes seal matustel oli.

Ütleksin, et mul on väga kahju ja kallistaksin teda ja siis lohutaksin veel.

Samuti kirjeldasid uuritavad, kuidas nemad **pannes end teise olukorda** tegutseksid, kui tunneksid igatsust kellegi järgi.

/---/ Aga kui näiteks mina oleksin selles olukorras, siis mina kujutaks ette, et see vanaisa või vanaema on minuga ja nad on ikka minuga /---/.

Arutelu

Käesoleva uurimistöö eesmärgiks on kirjeldada, millised on 2. klassi õpilaste arusaamad peres toimuvatest sündmustest, keskendudes surma, leina ja kaotusega seonduvatele sündmustele. Uurimisküsimuseks sai püstitatud järgnev: Kuidas saavad aru 2. klassi õpilased surma, leina ja kaotusega seonduvatest sündmustest peres.

Uuritavate kirjeldustest ilmnes, et õpilased, kellel olid kogemused lähedase inimese või lemmiklooma kaotusega, rääkisid oma kogemusest seoses kaotusega kokkupuutumisel. Dyregrov selgitab (1996), et kogemusi võib-olla erinevaid ning osad lapsed, kes on saanud hästi oma leina läbi elada, võivadki julgemalt sellest rääkida. Dyregrov (1996) lisab, et osad lapsed, kes on läbi elanud sellise kaotuse, võivad hoopis muutuda haavatavamaks nii surmast rääkimisel kui ka uues samalaadses olukorras olles. Teiseski uurimuses tõdetakse, et osad lapsed soovivad rääkida oma leinast, aga teised jätavad selle enda teada (Packman, Horsley, Davies & Kramer, 2006; Wong 2010). Siit tuleneb, et uuritavate seas võis olla selliseid õpilasi, kes olid kaotust kogenud, kuid ei tahtnud enda kogemustest rääkida.

Uuritavad vastasid, et nende jaoks oli kurb surmaga seotud lastekirjandusest võetud Jaanus Vaiksoo jutustus „Neli hommikut ja üks õhtu“, mille põhjal küsiti küsimusi intervjuu käigus. Kui lapsed puutuvad kokku surma või leinaga, näiteks läbi reaalsete kogemuste või raamatu juttude, võib see tekitada neis kurbust ja hirmu (Wiseman, 2012), millest nad ei pruugi veel hästi aru saada. Seega on oluline selgitada vanema või õpetaja poolt, milliseid tundeid surma korral ise tuntakse ja aidata aru saada lapsel tema tunnetest (Kõrgmaa, Kivisilla, Kadalipp, Lehtsaar, Rätsepp & Önnepalu, 2011).

Lapsed võivad nutta pikalt ning endasse tõmbuda leina korral, mille põhjuseks on igatsus ja lapse soov mitte näidata vanemale oma valu välja (Dyregrov, 1996). Samuti soov mitte kurvastada oma vanemaid oma nutuga. Uuritavad nimetasid intervjuude jooksul leinatundeks nuttu, mis seostub teiste uurimustega. Üks uuritavatest selgitas täpselt, et ta ei tulnud enne välja oma toast, kui selleks soov oli. Seega peetakse oluliseks, et laps saaks leina väljendada ja olla kurb ning avatud nii kaua kui tal seda vaja on (Hellsten, 1998; Kuusk, 2013). Lisaks selgitas Herkkilä (2008), et vanemad lapsed võivad leinaga toime tulemisel keelduda kõnelemisest ja lõpetada nutmise. Seetõttu võib kümnenda eluaasta paiku lein avalduda vaikimisena või nukrameelsusena.

Algklassi õpilaste mõttemaailm võrreldes vanemaealistega on konkreetne (Dyregrov, 1996). Sellises vanuses lapsed arvavad, arengust tulenevalt, et inimesed surevad ainult haigusesse ja/või kõrgesse vanusesse ning surma saab ära hoida, kui tegeleda tervislike eluviisidega (Slaughter & Griffiths, 2007). Seetõttu vajavad algklassi lapsed konkreetsete ja

lühikeste lausetega selgitusi surma kohta. Perkins ja Mackey (2008) selgitasid, et tähtis on lapse küsimusele vastata ausalt ja ilma kõrvalpõigeteta. Sama selgus antud uurimuse tulemustest, kuidas osa uuritavaid selgitasid konkreetsete mõistetega, mis viisil uuritavad teisi ja ennast lohutaksid. Näiteks nimetasid osad uuritavad piltide vaatamist, teiste kallistamist enda või teiste lohutamiseks.

Leinaprotsessi toetamiseks oleks sellises vanuses lapsel vajalikud kõikvõimalikud rituaalid seoses leina ja kaotusega – surnuaias käimine, küünalde ja lillede viimine kadunu hauale (Kõrgmaa et al., 2011). Osad intervjuus osalenud uuritavatest märkisid ära, milliseid rituaale nende kodudes peale lemmiklooma või lähedase surma korraldatakse. Samuti tuli tulemustest välja, et uuritavad lohutaksid oma sõpru ja soovitasid neil kirikusse minna. Teisest küljest pidasid osad uuritavad väga tähtsaks kallile inimesele hauale lilli või küünlaid viia. Seega on hea, kui laps saab mõnda aega oma leinamise ajal üksinda olla kadunud inimese asjadega ja leida vastuseid niiviisi oma küsimustele.

Tulemustest ilmnes, et uuritavad pidasid tähtsaks meenutada oma lähedasi, mis läheb autori teoreetilise käsitlesega kokku. Dyregrov (1996) selgitab oma uurimuses, et sellised pidevad meenutused, näiteks piltide vaatamine, võivad vanemaid ärritada, aga laste jaoks on see justkui valu leevendamiseks. Dyregrov (1996) lisas veel, et meenutused, sealhulgas erinevad esemed ja fotod, aitavad säilitada maagilist turvatunnet ja rahustada last. Seega on oluline, et vanemad või õpetajad võiksid lubada lapsel olla vahel omas maailmas, et ta saaks tagasi oma turvatunde.

Osa uuritavatest vastasid, et nemad on osalenud matustel. Samuti selgitasid nad üsna detailselt matuseid ja nimetasid ära milliste tavade ja kommetega nad kokku puutusid. Brower ja Peart (2010) selgitasid, et laste leina puhul tuleks julgustada lapsi osalema matustel, mis aitab teadvustada lapsele, miks ta tunneb valu surnud inimese suhtes. Lisaks aitab lastele erinevate rituaalide tutvustamine oma tundeid paremini väljendada, sest matused annavad lapsele võimaluse kadunuga hüvasti jätta ning matusetraditsioonid aitavad väljendada seda, mida laps ei suudaks oma sõnadega (Kõrgmaa et al., 2011). Seega need intervjuueeritavad, kes kokku olid puutunud matustega, rääkisid julgemalt surmaga seonduvast.

Uuritavate vastustest tuli välja, et nad tunnevad kaasa, kui jutus kirjeldatakse kellegi surma ja oskavad end panna teise olukorda. Vastavalt uurimistulemustele räägib ka Dyregrov (1996), et juba lasteaialapsed on võimelised tundma sügavat empaatiat raamatutegelaste vastu kui ka reaalses elus. Kramer ja Smith (1998) tõid samuti välja, et loo kuulajad analüüsivad, tunnevad empaatiat ning selle läbi sisenevad jutu iseloomu ja tegelaste tunnetesse.

Uuritavad kasutasid oma vastustes sõprade lohutamiseks lauseid „pole hullu“, „küll elu läheb edasi“, „sul on terve elu ees“. Dyregrov (1996) selgitas, et leinas tuttavate juuresolekul võiks hoiduda sellistest fraasidest, pigem lohutada teda asjakohasel viisil. Seega on oluline, et laps, kes on alles läbi elanud lähedase surma, saaks tagasisidet ja toetust, kas läheduse või suhtlemisega erinevatel teemadel. Gothoni (2010) soovib sellises olukorras koos lapsega lugusid lugeda ja mängida läbi matuseid, mida nad sellises olukorras soovivad teha. Selline lähenemine õpetab lapsele elu piiratust.

Tulemustest ilmnes, et osad uuritavad viitasid surma puhul selle universaalsusele. Speece ja Brent (1996) selgitasid, et surmateadlikkuse areng algab juba kuueaastaselt, millest teise faasi jõudmine tähendab surma universaalsusest – arusaamist, et kõik surevad ükskord. Samas tõid eelnevad autorid välja teise seisukoha, et kõik lapsed alla kümne eluaasta ei mõista surma universaalsust ning pöördumatust. Isegi kui lapsed jõuavad sellele tasemele, võivad nad ikkagi olla raskustes mõttega, et surm on lõplik. Seega on iga õpilase areng surma teemadel individuaalne ja vajab ka vastavat lähenemist.

Spirituaalsus on leinas lapsele üks võimalustest turvaliste olukordade meenutamiseks, sest leinas laps on see, kes küsib pidevalt küsimusi surma kohta (Gothoni, 2010). Seega on spirituaalsus lapsele kui turvaline väljapääs surmaga seotud küsimustest, millele pole lihtne vastust leida. Uurimistulemustest ilmnes, et enamik uuritavatest uskusid, et kadunud lähedased läksid „taevasse“ ja valvavad sealt neid. Samas National institutes of health (2006) poolt tehtud uurimuses selgus, et lapsed, kes pole religioossest perest pärit, võib usk teispoolsusesse tekitada lapses hoopis segadust, kui talle öeldakse, et tuttav läks Jumala juurde. Sellele vastupidiselt võib laps hakata arvama, et varsti tuleb Jumal ja võtab temagi kaasa. Seega on oluline lapsele spirituaalsete teemade käsitlemisel konkreetselt lahti seletada surma olemus.

Uurimistöö praktiline väärtus, kitsaskohad, tugevused

Uurimistöö peamine praktiline väärtus lapsevanematele ja õpetajatele seisneb selles, et toetudes leinaprotsesside (leinareaktsioonid, tunded) kirjeldustele, on võimalik lapsevanematel ja õpetajatel paremini mõista, kuidas ja mis põhjustel nende laps reageerib surmale, leinale ja kaotusele. Uurimistöö autor soovib õpetajatel rohkem ainetundides kasutada surmaga, leinaga ja kaotusega seonduvat lastekirjandust, eelkõige teemaga kokkuminevaid jutustusi. Analüüside ja klassiarutelude abil on õpetajal võimalik selgitada surma ja leina olemust, sealhulgas leinareaktsioone ja tundeid, mis lähedase kaotanud inimesel võivad ilmneda.

Uurimistöö esmaseks kitsaskohaks kujunes ajakulu nende koolide otsimisele, kes oleksid nõus delikaatse ja isikliku teema puhul laskma oma kooli lapsi intervjuuerida – sellest tingituna jäi uurimistöö valim väikeseks. Lisaks sellele võib uurimistöö kitsaskohana välja tuua asjaolu, et intervjuuerija oli uuritavate jaoks tundmatu täiskasvanu ning sellest tingituna ei pruukinud osad uuritavad oma mõtteid avameelselt väljendada.

Uurimistöö tugevusteks on mitmeid aspekte. Üheks tugevuseks on individuaalne lähenemine uuritavale, mis võib anda uuritavale julgust vastata esitatavatele küsimustele siiralt, ilma et kõrvaline inimene (näiteks eakaaslane) mõjutaks küsimustele antavaid vastuseid. Teiseks tugevuseks on võimalus jätkata käsitletud valdkonna uurimist tulevikus vanemaealiste laste/noorukitega. Kolmandaks tugevuseks on uurimistöös loodud ja kasutatud metoodika, mille rakendamisel lähtuti põhimõttest, et see metoodika toetaks lapse leina- ja kaotusekogemusega hakkamasaamist.

Kokkuvõte

Käesoleva uurimistöö eesmärgiks oli kirjeldada, millised olid 2. klassi õpilaste arusaamad peres toimuvatest sündmustest, keskendudes surma, leina ja kaotusega seonduvatele sündmustele. Lähtuvalt eesmärgist püstitati järgmine uurimisküsimus: Kuidas saavad aru 2. klassi õpilased surma, leina ja kaotusega seonduvatest sündmustest peres?

Kuigi üldiselt on teada, et lähedase inimese surm ja kaotus mõjub lapsele, pole siiski kvalitatiivseid uurimistulemusi selle kohta, kuidas 2. klassi laps saab aru surmast, leinast ja kaotusest seonduvalt lähedase inimesega. Seega on oluline kirjeldada 2. klassi lapse arusaamu surmast, leinast ja kaotusest.

Käesolev uurimistöö on kvalitatiivne uurimus, milles osales 25 õpilast kahe Tartumaa kooli 2. klassist. Andmeid koguti veebruarist 2014 kuni märtsini 2014.

Andmekogumisinstrumentina kasutati poolstruktureeritud intervjuud, mille katkendid olid võetud Jaanus Vaiksoo jutustusest „Neli hommikut ja üks õhtu“ (2000). Uurimuse andmeid analüüsiti kvalitatiivse sisuanalüüsiga. Intervjuude analüüsimisel ja kategoriseerimisel moodustus seitse peakategooriat: 1) surm; 2) kaotusvalu; 3) lein; 4) toimetulek leinaga; 5) rituaalid ja kumbed, 6) spirituaalsus; 7) empaatia, teise perspektiivi võtmine.

Vastavalt laste kirjeldustele ilmnes, et uuritavad tunnevad jutu kuulamisel erinevaid emotsioone – kurbust, hirmu, halba tunnet, sealjuures tunnevad jututegelastele kaasa need lapsed, kes on kaotanud lähedase. Uuritavad kirjeldasid tekkinud emotsioonide, sealhulgas nuttu, mida nad selgitasid kui kurbuse põhjust. Õpilased selgitasid, kuidas nemad meenutavad surnud lähedasi. Samuti ilmnes tulemustest, et osa uuritavatest uskus teispoolsusesse. Õpilased põhjendasid, kuidas nad lohutaksid oma sõpru ja ennast, kui on kaotanud kedagi või lihtsalt igatsevad eemalolevaid inimesi. Lisaks rääkisid uuritavad erinevatest viisidest, kuidas toime tulla leinaga; uuritavad tõid välja meenutamise, fotode vaatamise, tähelepanu pööramise kõrvalistele tegevustele.

Vastates uurimisküsimusele selgus uurimusest, et lapsed, kes olid kogenud lähedase inimese surma, oskasid põhjendada surma ja leinaga seonduvat. Lapsed, kelle leinaprotsessi toetamisel kasutati lähedase inimese meenutamiseks erinevaid rituaale, soovisid olla mõnda aega omaette ja sedaviisi meenutada lähedast inimest. Tulemustest selgus, et uuritavad tundsid empaatiat jututegelaste vastu ja niiviisi suutsid nad ennast panna jutu tegelase asemele. Samas tuginedes oma kogemustele, rääkisid uuritavad, kuidas oli nende lähedane inimene lahkunud.

Märksõnad: lein, surm, kaotus, algklass, lapsed, perekond, sündmused, biblioteraapia.

Summary

The purpose of this study was to describe, what kind of perceptions have the second grade students' about the events in the family, focusing on the death, grief and the loss of associated events. In doing so, the research problem was to find out how second grade students understand death, grief and loss of a family through the children's story.

This research method was a qualitative study in which 25 students participated two Tartu County school second grade students. Data were collected from February 2014 to March 2014. The empirical part of study was carried out using semi-structured interviews, which excerpts were taken from a story „Neli hommikut ja üks õhtu“ by Jaanus Vaiksoo. Based on the aim of this study the established a research question was evoked: How second grade students understand death, grief and loss in the family. There was formed seven main categories through the qualitative content analyse: 1) death; 2) loss of pain; 3) grief; 4) dealing with grief; 5) the rituals and customs; 6) spirituality; 7) empathy, taking another perspective.

Main categories reflected that the students felt different emotions when they heard the story about death and grief – sadness, fear, feeling bad, empathy for story characters and also with caring. Explaining the reason of sadness students explained how they resembled their dead loved ones at home. Also, the results showed that some subjects believed in the afterlife and expressed spirituality. Students explained how they are comforting to their friends or themselves when they have lost someone or yearn close siblings who are far away from them. In addition, subjects explained different ways how to cope with grief: they brought out remembering, photo viewing, attention to secondary activities.

Answering to the research question the study showed that children who had experienced the death of someone close, knew how to explain the death and grief. Children whose mourning commemorating a person close to the process used a variety of rituals, wanted to be alone for awhile and in this way remember close relatives. The findings showed that the subjects felt empathy for the characters in the story, and in this way they were able to reflect the characters' feelings. However, based on his/her own experiences, they talked how close person was left.

Keywords: grief, death, loss, primary school, children, family, event, bibliotherapy.

Tänuõnad

Tahan tänada uurimuses osalenud koole ja klassijuhatajaid, et nad nii hästi mind vastu võtsid ja aitasid. Samuti tahan tänada kõiki oma pereliikmeid, kes toetasid mind igati, isegi pisut raskematel hetkedel – aitasid grammatilist poolt lihvida ja andsid tagasisidet, mis võiks parem olla. Eriti tahan tänada Marti, kes igati mind toetas ja julgustas lõputöö tegemise ajal.

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen koostanud ise käesoleva lõputöö ning toonud korrektselt välja teiste autorite ja toetajate panuse. Töö on koostatud lähtudes Tartu Ülikooli haridusteaduste instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

16.05.2014

Kasutatud kirjandus

- Adams, G. (2006). *Lessons from lions: using children's media to teach about grief and mourning* + CD. Arkansas: Little Rock.
- Arro, S., & Jakobson, E. (2003). *Silmitsi lapse surmaga*. Tallinn: Tänapäev.
- Baker, J. E., Sedney, M. A., & Gross, E. (1992). Psychological tasks for bereaved children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62(1), 105–116.
- Brower, N., & Peart, K. (2010). The death experience: helping parents understand childhood grief. Utah: Utah State University. Külastatud aadressil:
http://extension.usu.edu/files/publications/publication/FC_Family_2010-02pr.pdf.
- Corr, C. A., & Corr, D. M. (1996). *Handbook of Childhood Death and Bereavement*. New York: Springer Publishing Company.
- Corr, C. A., Nabe, C. M., & Corr, D. M. (2009). *Death and Dying, Life and Living* (6th ed.). Wadsworth: Cengage Learning.
- Creswell, J. W., & Miller, D. L. (2000). Determining Validity in Qualitative Inquiry. *Theory Into Practice*, 39(3), 124–130.
- Dutro, E. (2008). „That's Why I Was Crying on That Book“: Trauma as Testimony in Responses to Literature. *Changing English*, 15(4), 423–434.
- Dyregrov, A. (1996). *Lapse lein*. Jyväskylä: Gummerus.
- Elo, S., & Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62(1), 107–115.
- Forgan, J. W. (2002). Using bibliotherapy to teach problem solving. *Intervention in School and Clinic*, 38(2), 75–83.
- Gilbert, K. R., & Murray, C. I. (2007). The family, larger systems, and death education. In Balk, D., & Meagher, D. K (Eds.). *The handbook of thanatology* (pp. 345–353). Northbrook: Association for Death Education and Counseling.
- Goldman, L. (1998). Helping the grieving child in school. *Healing Magazine*, 5, 8–17.
- Gothi, R. (2010). Lapse vaev. H. Nurk (Toim), *Inimese kõrval* (lk 37–46). Tallinn: Sõnasepp OÜ.
- Grollman, E. A. (1990). *Talking about Death: A Dialogue between Parent and Child* (3rd ed.). Boston: Beacon Press.
- Hellsten, T. (1998). *Jõehobu elutoas: lähisõltuvus ja kohtumine sisemise lapsega*. Tallinn: Eesti Karsklusliit.
- Herkkilä, J. (2008). Muusikateraapia võimalused lapse leinas. A. Tiko (Tõlk), *Koos leinava lapsega* (lk 17–49). Tallinn: Lastekaitse Liit.

- Holmberg, T. (2008). Mängus on kirjas lapse leina sõnad. A. Tiko (Tõlk), *Koos leinava lapsega* (lk 51–85). Tallinn: Lastekaitse Liit.
- Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277–1288.
- Ianquinta, A., & Hipsky, S. (2006). Practical Bibliotherapy Strategies for the Inclusive Elementary Classroom. *Early Childhood Education Journal*, 34(3), 209–213.
- Ivanova, M. (2006). *Leinava lapse aitamine*. Publitseerimata magistritöö. Tartu Ülikool
- Kastenbaum, R. J. (2004). *Death, Society, and Human Experience* (8th ed.). Boston: Allyn & Bacon.
- King-McKenzie, E. (2011). Death and Dying in the Curriculum of Public Schools: Is there a place? *Journal of Emerging Knowledge on Emerging Markets*, 29(3), 510–520.
- Kramer, P. A., & Smith, G. G. (1998) Easing the Pain of Divorce Through Childrens Literature. *Early Childhood Education Journal*, 26(2), 89–94.
- Kuusk, L. (2013). *Projektipõhine õpe teemal „Surm ja lein“ toimetulekukoolis*. Publitseerimata magistritöö. Tartu Ülikool.
- Kõrgmaa, M., Kivisilla, V., Kadalipp, S., Lehtsaar, T., Rätsepp, R., & Önnepalu, T. (2011). *Olla olemas. Käsiraamat kriisidest, õpetajatele koolides ja lasteaedades*. Tallinn: Rocca al Mare Kool.
- Kübler-Ross, E., & Kessler, D. (2005). *On Grief and Grieving: Finding the Meaning of Grief Through the Five Stages of Loss*. New York: Scribner.
- Lansdown, R., & Benjamin, G. (1985). The development of concept of death in children aged 5–9 years. *Child: Care, Health and Development*, 11(1), 13–20 .
- Lowe, D. F. (2009). Helping Children Cope through Literature. *Forum on Public Policy Online*, 2009(1), 1–17.
- Maich, K., & Kean, S. (2004). Read two books and write me in the morning: Bibliotherapy for social emotional intervention in the inclusive classroom. *Teaching Exceptional Children*, 2(1), 5–11.
- Meel, L. (2011). *Sotsiaalse toe olulisus leinas*. Publitseerimata magistritöö. Tallinna Ülikool.
- Moor, A. (2003). *Dialoog surmaga – seosed uskumuste, suhtumiste ja moraali vahel*. Tartu: Elmatar.
- National institutes of health. Clinical Center. (2006). Talking to children about death. *Patient information publication*, 1–14.
- Niemelä, S. (2008). Käesirutus leinas lapsele. A. Tiko (Tõlk), *Koos leinava lapsega* (lk 87–109). Tallinn: Lastekaitse Liit.

- Packman, W., Horsley, H., Davies, B., & Kramer, R. (2006). Sibling bereavement and continuing bonds. *Death Studies*, 30(9), 817–841.
- Perkins, K. D., & Mackey, B. (2008). Supporting Grieving Children in Early Childhood Programs. *Dimensions of early childhood*, 36(3), 13–19.
- Petty, N. J., Thomson, O. P., & Stew, G. (2012). Ready for paradigm shift? Part 2: Introducing qualitative research methodologies and methods. *Manual therapy*, 17(5), 378–384.
- Short, K.G. (2011). Reading Literature in Elementary Classrooms. In S.A. Wolf, K. Coats, P. Encisco, & C. Jenkins (Eds.), *Handbook of Research in Children's and Young Adult's Literature* (pp. 48–62). New York: Routledge.
- Slaughter, V. (2005). Young children understanding of death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179–186.
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death Understanding and Fear of Death in Young Children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525–535.
- Sootak, J. (1996). Surm kui kokkulepe. Surma mõiste õiguslikke ja eetilisi probleeme. *Akadeemia*, 9, 1814–1839.
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1996). The Development of Children's Understanding of Death. In Corr, C. A., & Corr, D. M (Eds.), *Handbook of childhood death and bereavement* (pp. 29–50). New York: Springer Publishing Company.
- Vaiksoo, J. (2000). *Neli hommikut ja üks õhtu*. Tallinn: Avita.
- Wass, H., Raup, J. L., & Sisler, H. H. (1989). Adolescents and death on television: A follow-up study. *Death Studies*, 13(2), 161–173.
- Willis, C. A. (2002). The Grieving Process in Children: Strategies for Understanding, Educating, and Reconciling Children's Perceptions of Death. *Early Childhood Education Journal*, 29(4), 221–226.
- Wolfelt, A. D. (1991). *A Child's View of Grief: A Guide for Parents, Teachers, and Counselors*. Fort Collins: Comanion Press.
- Wong, M. (2010). Chinese children's understanding of death. *Australasian Journal of Early Childhood*, 35(2), 63–71.
- Ylönen, H. (2008). Teekond sinisesse aeda – muinasjutt ja tegelikkus lasteraamatuis. A. Tiko (Tõlk), *Koos leinava lapsega* (lk 111–142). Tallinn: Lastekaitse Liit.

Lisad

Lisa 1. Intervjuuleht

Intervjuu jutustus ja küsimused

Lugupeetud õpilane!

Näitan Sulle ühte raamatut, mille pealkiri on „Neli hommikut ja üks õhtu“. Selle raamatu kirjutas Jaanus Vaiksoo. Loen sulle ette siit kolm jutukest. Peale igat jutukest küsin Sinu käest mõned küsimused. Kui sul pole soovi hiljem vastata küsimustele, siis ei pea. Panen meie kõrvale diktofoni, mille abil saan meie vestlust hiljem uuesti kuulata. Vestlus jääb meie kahe vahele ja keegi teine sellest teada ei saa. Kui sul tekib mõni küsimus, siis ütle seda julgelt.

Esimene jutuke

Eile õhtul, kui nad magustoiduks jäätist sõid, hakkas emal hammas hirmsasti valutama. Ei aidanud siin aspiriin, sinine lamp ega kummelitee. Harri soovitas küll Bosse meetodit, see tähendab tõmmata hammas nõõri abil välja. Aga isa arvates oli seda võimalik kasutada ainult piimahammaste puhul. Nii läksidki lapsed sellel nii ilusalt alanud koolivaheaja viimasel õhtul kurvalt magama ja isa jäi hambavalu käes vaevlevat ema valvama. Valu andis järele alles vastu hommikut ning puruväsinud vanemad vajusid sügavasse unne (Vaiksoo, 2000).

Teine jutuke

Kui Joonas mõtetest ärkas, oli äike möödas. Tuppa paistis päike, mis pani silmi kissitama. Joonas ohkas. Sel kevadel taat enam ei tule. Taat oli surnud. Jäi talvel raskesti haigeiks, toodi linna haiglasse ja mõne päeva pärast suri.

Matuspäev oli väga külm. Joonas sõitis ema, isa, Ingeri ja Harriga kiriku juurde. See oli väike hall puukirik, mitte kõrge torniga nagu linnas.

Kirikus oli palju rahvast. Joonas läks isa ja Harri järel kirstu juurde. Taadi nägu oli kahvatu, nina harjumatult suur ning hallid juuksed hoidsid turri. Joonasel tõusis nutuklomp kurku. Ta neelatas mitu korda järjest, surus käed rusikasse ja vaatas lakke, kus põles lühter. Orel hakkas mängima ning tuled muutusid Joonase uduste silmade ees tuhandeks säravaks kiireks.

Siis rääkis kirikuõpetaja. Joonas vaatas ringi. Teisel pool kirstu seisis taadi sõber onu August. See suur vana mees hoidis ennast imelikult kõveras ja tema õlad vappusid nutust. Joonasele oli see vaatepilt nii ehmatav, et klomp kurgus sai temast hetkega võitu. Ta nuuksatas ja pisarad hakkasid üle põskede voolama.

Nii jäigi see matus Joonasele meelde – hall puukirik, turris juustega taat kirstus ja onu August (Vaiksoo, 2000).

1. Jutusta lühidalt, mida sa kuulsid?
2. Mis juhtus taadiga?
3. Mida tegi Joonas, kui tundis igatsust vanaisa järele?
4. Mis tunne sul tekkis, kui kuulasid lugu Joonase taadi surmast?
5. Kuidas lohutada inimest, kes on kedagi kaotanud?
6. Mida sina teed, kui kellegi järele igatsed?

Kolmas jutuke

Nüüd hakati uusi õpilasi ükshaaval saali ette kutsuma. Joonas tundis, kuidas peopesad läksid higiseks ja vasak jalg natuke värises. Ta ohkas vaikselt, vaatas ringi ning nägi korraga saali ukse juures seismas ema ja isa. Mõlemad lehvitasid talle julgustavalt. Ema nägu oli nüüd päris rõõmus. Ta tegi suu lahti, koputas näpuga hammaste peale ja naeris lõbusalt. Joonase hirm oli korraga kadunud ning hinges muutus imeliselt kergeks. Juba hõigatigi välja tema nimi.

„Noh, ole tubli!“ sosistas Harri ja võttis lilled venna käest hoiule. Joonas läks. See oli hiiglama pikk tee päris saali ette. Joonas tundis, kuidas kõik teda vaatavad. Kõrvus kumises, jalad nagu olid vatist. Siis anti talle Aabits. Direktor surus kätt, kuskilt pisteti pihku lilleõis (Vaiksoo, 2000).

Lisa 2. Nõusolekuleht lapsevanemale

PÖÖRDUMINE

Lugupeetud lapsevanem

Mina olen Mailis Mõttus ja olen lõpetamas Tartu Ülikooli koolieelse lasteasutuse õpetaja õppekava. Soovin viia oma bakalaureusetöö raames läbi intervjuud Teie lapsega, mille eesmärgiks on uurida, millised on laste arusaamad peres toimuvate sündmuste kohta kasutades ilukirjandusest võetud lühikesi jutukatkeid. Antud intervjuus kasutatakse Jaanus Vaiksoo raamatust „Neli hommikut ja üks õhtu“ tekstikatkeid, mida on kokku kolm. Peale igat tekstikatket küsitakse Teie lapselt teemakohaseid küsimusi jutustuse kohta. Näide allpool ühe jutukatke kohta.

Antud intervjuu läbiviimiseks on vaja Teie kui lapsevanema luba. Teie lapse isik jääb anonüümseks! Palun kinnitage oma nõusolekut allpool olevate andmetega (täisnimi, allkiri, kuupäev).

.....
Täisnimi

.....
Allkiri

.....
Kuupäev

Nüüd hakati uusi õpilasi ükshaaval saali ette kutsuma. Joonas tundis, kuidas peopesad läksid higiseks ja vasak jalga natuke värises. Ta ohkas vaikselt, vaatas ringi ning nägi korraga saali ukse juures seismas ema ja isa. Mõlemad lehvitasid talle julgustavalt. Ema nägu oli nüüd päris rõõmus. Ta tegi suu lahti, koputas näpuga hammaste peale ja naeris lõbusalt. Joonase hirm oli korraga kadunud ning hinges muutus imeliselt kergeks. Juba hõigatigi välja tema nimi.

„Noh, ole tubli!“ sosistas Harri ja võttis lilled venna käest hoiule.

Joonas läks. See oli hiiglama pikk tee päris saali ette. Joonas tundis, kuidas kõik teda vaatavad. Kõrvus kumises, jalad nagu olid vatist. Siis anti talle Aabits. Direktor surus kätt, kuskilt pisteti pihku lilleõis.

Vaiksoo, J. (2000). *Neli hommikut ja üks õhtu*. Tallinn: Avita.

Lisa 3. Väljavõte transkriptsioonist

3. Mis tunne sul tekkis, kui kuulasid lugu Joonase taadi surmast?

- 1) *Kahju hakkas, no sest kui mul oleks näiteks vanaisa surnud, siis mul oleks ka väga kahju olnud.*
- 2) *Äää...selline veidikene kõhe, siis oli kurb lugu, siis selline tunne tekkis, et äää...sellele mõtlesin ka, et tegelikult ju et see poisil võib nii kurb olla nende sõpradel ja kõik kes seal oli ja see vana kirik ja kõik jäi meelde lihtsalt talle. Ma olen ka matustel käinud oma vanaonu, keda ma ei ole tegelikult kunagi ehk näinud.*
- 3) *Kurb tunne sellepärast, et mul on ise ka nii kõige paremad ja head sugulased ära surnud. Üks sugulane oli ka niimoodi, et jäi talvel raskelt, raskelt haigeks ja siis viidi haiglasse ja siis murdis ta veel oma luu ära, siis ta käis operatsioonil ja siis paar päeva enne surma hakkas tal halb ja siis neljandal päeval suri ta kell kuus hommikul. (võitleb, et nuttu tagasi hoida) Ja siis kui ma sain tead, olin ma nii kurb ja emme alguses ei julgenud mulle öelda ja siis kui tulid vanavanema..vanaemad ja vanaisad külla, siis ma küsisin oma vanaema käest, et miks emme on nii kurb ja siis tal tulid pisarad silma ja siis ta ütles, et papa on surnud ja läksin...hakkasin nutma ja läksin enda tuppa ja panin ukse lukku ja ei tulnud sealt enne välja, kui mul oli selleks isu.*

4. Kuidas lohutada inimest, kes on kedagi kaotanud?

- 1) *Et kõik surevad ära varsti. Näiteks läheksin temaga mängima õue, siis tal läheb meelest ära. Ja teeksin temaga asju koos...selliseid asju, mida ta taadiga koos tegi neid asju. Meenutaks heasid asju.*
- 2) *Mm..mmm...niiviisi, et noo talle kaasa elada või kuidagi niiviisi, et mul on kahju, et nii juhtus. Teha midagi toredat võibolla, et siis näiteks minna jäätist sööma.*
- 3) *Kui ta sureb nagu, siis näed mõnikord nagu unes. Kujutad ette, et sa midagi teeksid temaga, mida sa väga hästi teed. Ütleksin, et küll sa endale uue sõbra leiad kuna sa varsti enam ei mäleta teda, kui sul on uus sõber.*

Lisa 4. Näide kategoriseerimise tabelist

<u>Transkriptsioon</u>	<u>Koodid</u>	<u>Alakategooriad</u>
<i>Mhmh...viiksi...näiteks rõõmustaksin teda näiteks jäätisega või mingi sihukese asjaga.</i>	Tähelepanu teistele asjadele viimine	Tõhus toimetulek leinaga
<i>Ütelda talle midagi ilusat.</i>	Verbaalne lohutamine	Tõhus toimetulek leinaga
<i>Et kõik surevad ära varsti. Näiteks läheksin temaga mängima õue, siis tal läheb meelest ära. Ja teeksin temaga asju koos...selliseid asju, mida ta taadiga koos tegi neid asju. Meenutaks heasid asju.</i>	Verbaalne lohutamine Tähelepanu teistele asjadele viimine Meenutamine	Tõhus toimetulek leinaga Tõhus toimetulek leinaga Leinaprotsess
<i>Mm..mmm...niiviisi, et noo talle kaasa elada või kuidagi niiviisi, et mul on kahju, et nii juhtus. Teha midagi toredat võibolla, et siis näiteks minna jäätist sööma.</i>	Verbaalne lohutamine Kaastunne (sümpaatia) Tähelepanu teistele asjadele viimine	Tõhus toimetulek leinaga Sümpaatia Tõhus toimetulek leinaga
<i>Kui ta sureb nagu, siis näed mõnikord nagu unes. Kujutad ette, et sa midagi teeksid temaga, mida sa väga hästi teed. Ütleksin, et küll sa endale uue sõbra leiad kuna sa varsti enam ei mäleta teda, kui sul on uus sõber.</i>	Uni Tähelepanu teistele asjadele viimine Verbaalne lohutamine	Unenäod Tõhus toimetulek leinaga Tõhus toimetulek leinaga

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Mailis Mõttus (sünnikuupäev: 06.05.1992)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „2. klassi õpilaste arusaamad peres toimuvatest sündmustest seoses surma, leina ja kaotusega“, mille juhendaja on Kristi Kõiv,
 - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 16.05.2014